

ULOG ISTRAŽIVAČA - KOMUNIKOLOŠKA ZAPAŽANJA PRI ISTRAŽIVANJU OSOBNIH PRIPOVIJESTI RATNIH PROGNAKNIKA

IRENA PLEJČIĆ i GORDANA KORUGA
studentice etnologije
Filozofski fakultet
41000 Zagreb, Đ. Salaja 3

UDK 398.2:316.77:355.02.(497.13)
Prethodno priopćenje
Primljeno 8. VI. 1992.

Prilog je uobičen kao opis komunikacijskog događaja između istraživača i kazivača, ovaj put u dramatičnim okolnostima ratnog doba koje premeće neke uobičajene uloge ovog odnosa. Zainteresiran za iskaz o teškom, traumatičnom osobnom iskustvu ispitanika, etnolog je stavljen u izuzetno zahtjevan emocionalni položaj koji pojačava *ulog istraživača*, odnosno dijalošku osobinu tog komunikacijskog čina.

Posljednjih godina etnološki uvid se razumijeva više kao način pričanja i pisanja, dakle kao komunikacija nego kao program kontrole ispitivanja. U tom smislu, životna je priča jedan od žanrova etnografije. Životne priče su retrospektivne kompozicije koje se tiču stvarnih događaja iz ljudskog života. Njihovo verbalno uobličjenje može nastati spontano ili kao rezultat smišljenog intervjua.

Prikupljanje građe o vlastitoj stvarnosti uvijek je težak posao, osobito ako je ta stvarnost ratna. Rat je uzdrmao mnoge temelje, pogasio mnoga svjetla, tvrdnje pretvorio u pitanja. Naša složena i kaotična zbilja mijenja se svakog tranutka i teško je, ako ne i nemoguće, pronaći temelj i metodološko uporište s kojeg bi se mirne savijesti mogla rasvijetliti zbivanja oko nas, a da pritom budemo sigurni da smo našli pravi kut i pravo mjesto promatranja. Osobni iskaz prognanika, ljudi koji su mjesecima umjesto vlastitih života živjeli rat, ostaje u tom smislu jedino pouzdano svjetlo. Zato smo se odlučili za priču, za "ljudski" dokument, neposredno svjedočanstvo.

U ovom tekstu nastojat ćemo na primjeru naših osobnih iskustava u radu na prikupljanju osobnih priča prognanika, u vidu neke vrste istraživačeve osobne priče, pokazati neke od karakteristika ove metode kao i probleme s kojima smo se susretali tijekom rada.

Početkom 1992. godine započeo je rad na prikupljanju osobnih priča prognanika pod pokroviteljstvom Instituta za etnologiju i folkloristiku iz Zagreba. Na tom je projektu okupljena grupa studenata etnologije, čiji je rad koordinirala mr. Ines Prica. Prve sastanke smo iskoristili da se posredstvom novije antropološke literature pobliže upoznamo sa samom metodom osobne priče i da u diskusijama napravimo plan rada. Nakon prvih kontakata, ponajprije sa zavičajnim klubovima, odlučili smo se podijeliti u

manje skupine od kojih bi svaka prikupljala osobne priče prognanika iz jedne od regija Hrvatske. Razlozi za to bili su uglavnom praktične prirode: lakše stupanje u kontakt s prognanicima, a i činjenica da je valjalo voditi računa o vremenu, jer je zbog nepredvidivosti ratnih zbivanja uvijek postojala mogućnost da nam daljnji rad bude onemogućen. Naš je zadatak bio razgovarati s ljudima prognanim iz istočne Slavonije i Baranje.

IZBOR ISPITANIKA

O svom životu pričali su nam ljudi iz Osijeka, Mirkovaca, Šarengrada, Lovasa, Belog Manastira, a ponajviše iz Vukovara. Premda se u Zagrebu nalaze tisuće prognanika, do kazivača nije bilo sasvim jednostavno doći. Put putem "službenih linija" i institucija (zavičajni klubovi, Centri za socijalni rad, zapovjednici zbjegova) nije nas daleko doveo, osim što su se na svakom koraku nizali zahtjevi za novim dozvolama za rad s prognanicima, ili bi nas upućivali svaki put drugoj osobi koja bi nam takav rad trebala odobriti. U ljudi zaduženih za brigu o prognanima postojala je, naime, bojazan od posljedica takvih razgovora po same prognanike i njihovu sigurnost. Do prvih kazivača došli smo napokon privatnim linijama, posredstvom ljudi koji su poznavali prognanike i u koje su oni sami imali povjerenja. Taj se način stupanja u kontakt s prognanima pokazao izuzetno zahvalnim. Kao prvo, jednostavnije je bilo ugovoriti sastanak s osobom s kojom smo trebali razgovarati, lakše je bilo razbiti početno nepovjerenje i objasniti što mi to zapravo hoćemo, a osobito je bilo korisno kad bi nam sami prognanici koji su već razgovarali s nama, nalazili nove kazivače i tako se uključivali u naš projekt. Stanovnici "Monterove" zgrade na Črnomercu, a to je mjesto u kojemu smo ponajviše radili, ubrzo su se počeli dijeliti na one koji jesu i one koji nisu pričali s nama. Prvi, oni koji su nam ispričali svoju priču, nagovarali su ostale da učine to isto. I uglavnom su bili uspješni. Odmah valja naglasiti da kazivače nismo birali ni po kojem ključu kao što je dob, spol, profesija i sl. Razgovrali smo sa svim ljudima s kojima je to bilo moguće i koji su to željeli, što znači da nismo tragali ni za kakvim "dobrim" ("tipičnim", "posebnim") pričama, već su za nas sve priče bile jednako vrijedne.

KAKO DOBITI PRIČU

Upravo povjerenje ili točnije nepovjerenje bilo je u početku glavni problem. Radilo se o nepovjerenju prije svega prema medijima, odnosno onom što se, nakon prvih kontakata uspostavilo kao doživljaj medija. Neki od njih imali su vrlo loša osobna iskustva s novinarima koji su u svojim napisima skraćivali, "uljepšavali" pa i "montirali" njihove iskaze; i mnogi od onih koji bez takva iskustva isticali su da ne bi pristali na razgovor da se radi o novinskom intervjuu. To je bio i razlog što smo uspjele dobiti i niz informacija koje prognanici sigurno ne bi bili spremni dati u nekoj drugoj situaciji, osobito zbog velika nepovjerenja globalnoj političkoj vlasti koje je u prognanika bila prilično izraženo u doba kad smo snimali naše razgovore. Tako smo mogle čuti i izjave kao što je: "Budući da ovo nije novinski intervju, tvrdim..." U tom

kontekstu, snimanje kazetofonom se kao metoda bilježenja pokazalo vrlo dobrim izborom ne samo s tahnčke strane već i stoga što su snimku kazivači doživljavali kao garanciju da će njihove riječi ostati doslovno zabilježene. Isto je tako bilo dobro istaknuti da svoj posao radimo volonterski, jer se pokazalo da su osobito osjetljivi na mogućnost da njihova nesreća može nekome donijeti materijalnu korist.

Druga važna činjenica zbog koje su neki kazivači pristali na razgovor tek nakon poduzetog objašnjavanja bilo je i to što se nisu željeli prisjećati glavnine događaja iz svoje nedavne prošlosti, a priča bi ih prisilila da se ponovno suoče s njima, kako su to sami objašnjavali. Međutim, daleko najvažniji problem bio je strah od eventualnih posljedica u slučaju objavljivanja njihove priče, što je vidljivo u činjenici da je većina prihvatila mogućnost da ostanu anonimni, odnosno da u svojoj priči ne spominju imena ni svojih bližnjih ni svoja. To je bila mogućnost koju smo kao svojevrstnu zaštitu morali ponuditi kazivačima jer je tema priče bila ratna, a rat je u vrijeme naših razgovora još uvijek trajao. Strah su ponekad i sasvim izravno iskazivali tijekom razgovora. Tako je, na primjer, supruga našeg sugovornika iz Šarengrada često priču svoga muža prekidala riječima: "Joj, sad kad te uhvate četnici!"

Budući da je cilj nešeg istraživanja bio skupljanje baš životne priče, ubrzo se pokazalo da je i naša mladost u tome odigrala značajnu ulogu. Obje iz Zagreba, nedodirnite ratom na onaj način kako su ga oni proživjeli, tek "na početku života" kako je istakla jedna kazivačica, spadale smo zapravo u kategoriju onih kojima se i inače "pričaju priče".

Na samom početku razgovora morale smo objasniti što u stvari hoćemo od njih čuti. Naš se odgovor općenito sastojao u objašnjenju da bilježimo osobna iskustva prognanika u doba rata kao neposredne iskaze ljudi čije je živote i ambicije rat u potpunosti promijenio. Kako je točno bilo formulirano naše objašnjenje, uvelike je ovisilo i od toga s kim smo razgovarale. U jednom slučaju nismo morale objašnjavati gotovo ništa. Svoju priču o proživljenom vremenu kazivačica iz Osijeka je počela prije nego što smo se uspjele i predstaviti. U maloj sobi na Čnomercu, bivšoj uredskoj prostoriji od tri kvadratna metra, živi cijela njezina četveročlana obitelj. Budući da imaju samo dvije stolice koje služe i kao police, gospođa Milica nam je nastojala napraviti mjesta da sjednemo i, ispirčavajući se zbog nereda, počela je riječima: "Vidite kako nam je sad, nema se gdje ni sjesti, a kod kuće smo imali..." Tako je i počela njena priča. Uspjeli smo je samo na trenutak prekinuti i zatražiti dozvolu da snimamo.

Stručni interes, cilj i smisao našeg rada uglavnom nisu bili osnovni motivi zbog kojih su kazivači pristajali da nam ispričaju svoju priču. Samo jedan kazivač, gospodin Martić, prihvatio je to kao dobar razlog za početak razgovora i uz to napomenuo da mu je drago da se "ljudi od struke" zanimaju za njih. On je, možda, najbolje i najsugestivnije opisao metodu našeg rada kad je rekao, uvjeravajući svoju susjedu da razgovara s nama: "Nije to ništa strašno. Postoji samo jedna komanda-kreni. I to je sve." Bilo je važno uvjeriti ih da se doista ne radi ni o čemu "strašnom", važno je bilo zadobiti povjerenje, sprijateljiti se. Najčešće smo zapravo morale mijenjati "priču za priču": mnogo govoriti

o sebi i svom radu. U nevezanom razgovoru priča bi obično polako krenula sama od sebe, nama je preostalo još samo da kažemo da je upravo to ono što nas zanima i da uključimo kazetofon.

MOTIVACIJA ISPITANIKA

Funkcija ispitivača u ovom je slučaju bila "prisiliti" ispitanike da razmišljaju o svom životu, što je za mnoge od njih značilo razmišljati o nečemu što su izbjegavali ako su se željeli osjećati kako-tako dobro. U isto vrijeme, očita je bila i njihova potreba da pričaju, da se osvrnu na sebe, i to baš pred nama jer su ih sama naša prisutnost i zanimanje učinili svjesnima da posjeduju informacije koje izuzetno zanimaju nekoga "izvana", pa je i u njih onda postojala potreba da te informacije nekako artikuliraju, da ih uobliče da dobiju smisao i za "nekog drugog". Životna se priča kao metoda jednostavno nametala. Priča o sebi, razgovor bez pripremljenih pitanja, nije im davao osjećaj da su "proučavani" ("Ne želimo biti egzemplarne životinje!" rekla je jedna naša kazivačica), ali je otvarao prostor da oslobode potrebu za pričanjem.

POSTAVLJENA I PREŠUĆENA PITANJA

Rezultat svakog ispitivanja svakako zavisi i od pitanja koja ispitivač postavlja. U našem slučaju, izraženija je bila obrnuta uzročnost - naša su pitanja uglavnom zavisila od onoga što su ljudi pričali. Posebna pitanja kojima bismo sugerirali tijek priče ili pokušali "izvući" neke informacije, bilo je nepotrebno postavljati jer su ona uglavnom bila doživljavana kao prekidi, i kao takva više su dekoncentrirala kazivače nego što su bilo čemu pomogla. Stoga smo pitanja uglavnom postavljale nakon dužih stanki u priči, kad je bilo potrebno nešto razjasniti, ili kad smo smatrale da je važno da se neka situacija podrobnije opiše, radi razumijevanja daljnjeg tijeka priče, ili kad bi kazivači od nas zatražili da ih uputimo "što nas dalje zanima". Naša su pitanja bila vrlo konkretna i ticala su se same priče, ali je čak i mnoga od tih "potrebnih pitanja", bilo nemoguće postaviti. U takvim slučajevima nismo inzistirale na pojedinostima, osobito ako je bar donekle iz konteksta bilo jasno o čemu se radi. Navest ćemo samo dva primjera koji pokazuju kako ponekad nije bilo jednostavno ni postaviti pitanje, a ni dobiti željeni odgovor. Priča Ivana iz Vukovara počinje u podrumu gdje se sklonilo trinaestero ljudi. Nakon proboja četnika u Vukovar njega zarobljavaju i u nastavku priče ništa se ne doznaje o tome kako su prošli ostali ljudi iz njegova podruma, susjedi, od kojih neki i Srbi, i njegova sestra koja je pobjegla iz skloništa trenutak prije nego su u njega provalili četnici. Na naše pitanje što je bilo s tim ljudima, odgovorio je vrlo kratko i podosta nesuvislo, žureći da nastavi priču tamo gdje je stao. Što se na kraju dogodilo s njegovom sestrom i susjedima, nismo uspjele saznati. Kao drugi primjer može poslužiti Dubravka iz Osijeka, koja nam je nekoliko puta, kad bi je pokušale nešto upitati, dala znak rukom da je ne prekidamo.

Poseban problem koji se donekle tiče i problema metode bilježenja i transkribiranja životnih priča, bile su "rječite šutnje", kako smo nazvali povremene duže stanke u kojima su se kazivači vjerojatno prisjećali nečega što nisu željeli reći, a koje su na neki način bile obilježene izjavama koje su bile zapravo signali da zalazimo na "zabranjeno područje". (Darko iz Vukovara nam je na pitanje kako se živjelo u skloništima odgovorio sa "Bilo je kako je bilo" i dužom, zamišljenom šutnjom. U nastavku priče jedva smo nešto uspjele saznati o njegovim osobnim iskustvima vezanim uz život u skloništu, gdje je boravio duže od mjesec dana. Shvativši da je rekao više nego što je htio, na kraju je zahtijevao da presluša kazetu sa snimkom našeg razgovora. Napokon smo morale obećati da ćemo izbrisati gotovo polovicu priče, sve što se tiče skloništa ali i mnogo drugih informacija koje tijekom razgovora nisu predstavljale problem i koje nam je dao bez posebna razmišljanja.)

METODA BILJEŽENJA

Spontani razgovor je sam po sebi neuhvatljiv. Audio snimka je u našem slučaju bila najprimjereniji način da zabilježimo ono što je trebalo - priču kao cjeloviti iskaz, dakle tekst. Ipak, snimanje na kazetofon pokazalo je tijekom rada i svoje slabosti. Snimkom, a osobito transkripcijom, gubi se atmosfera razgovora: smijeh, plač, geste i grimase. Ono što ostaje na vrpci, zapravo je tek dio informacije. Istodobno kazivači su osjećali da je "emocionalni ulog" ispitivača, dakle naš, bio izuzetno velik. Prisan, prijateljski odnos s kazivačima nije bio produkt smišljene strategije već prirodan odnos koji je bio neminovan zbog prirode naših razgovora. Neki od kazivača koje smo više puta posjetili, s vremenom su prestali poistovjećivati nas i naše kazetofone pa su tako dijelili i informacije koje su nam davali na one "za javnost", namijenjene kazetofonu, i one osobnije i intimnije, namijenjene nama. ("Sad ugasi, pa da ti ispričam" rekla je Ema iz Mirkovaca.) Zbog prirode intervjua u takvim slučajevima nije dolazilo u obzir da bilo što bilježimo bez njihova znanja i odobrenja, te je dio podataka koji je "promakao" snimci, ostao izgubljen.

TRANSKRIPCIJA

Transkripcijom priču dobivamo u pismenom obliku. U našem slučaju priča je doslovno s kazete prenesena na papir. Struktura pisanoga teksta u cijelosti slijedi redoslijed intervjua i ispitivanja. Jedino su naši uvodni komentari bili svojevrsna dopuna priče zbog razjašnjavanja pojedinih dijelova priče i okolnosti u kojima je snimljena. Potresna priča kazivačice iz Mirkovaca, inače "šokice iz Srema", kako sama kaže, ne može se dokraja razumijeti ako potencijalni čitatelj ne zna da je nastala u trenutku dok se njen muž nalazi u Hrvatskoj vojsci, a da joj je brat, koji je ostao živjeti u Srbiji, istodobno prisilno mobiliziran u rezervu JNA. U jednom drugom slučaju, da bi se shvatilo zašto je dobivena priča upravo onakva kakva jest, bilo je važno u uvodnoj napomeni navesti da je uz samu kazivačicu razgovoru prisustvovala i njezina sestrična. U takvoj situaciji mi smo bili samo promatrači, odnosno "oni koji snimaju" jer se

kazivačica pričajući obraćala zapravo svojoj rođaki. Dobivena priča je potresno svjedočanstvo, ali i prava autoironična zbirka anegdota i dosjetki, iz čega je vidljivo da je osoba koja priča bila opuštena, da se osjećala prirodno. Isto tako njezina se rođaka povremeno uključuje komentarima te je i zbog toga bilo važno navesti u kojim se okolnostima odvijao razgovor. U priči već spominjanog Darka iz Vukovara, također je bilo neophodno istaknuti da je transkribirana priča zapravo "ostatak ostataka", konstrukcija nastala od materijala s vrpce koje je kazivač dopustio koristiti.

Za objavljivanje bila je nužna intervencija u same tekstove jer, kao što je navedeno, davali smo mogućnost anonimnosti; međutim, mnogi koji su iskoristili tu mogućnost, kasnije se tijekom priče nesvjesno razotkrivaju, odnosno spominju imena. U transkribiranom tekstu umjesto imena stavljali smo inicijale. Smatramo da je to bilo opravdano zbog zaštite kazivača. Ostavljamo otvorenim pitanje da li je najsretnije rješenje bilo doslovno prenošenje teksta na papir ili je bilo potrebno dodatno uređenje i to ne samo zbog potencijalnog čitatelja već i zbog samog ispitanika. U pojedinim slučajevima kazivači su i očekivali uređenje teksta s naše strane, što je jedna kazivačica izravno i rekla tijekom priče: "Ti ćeš to ljepše reći." Kako bismo bar djelomice prenijeli čitateljima atmosferu u kojoj se odvijao razgovor, neke komentare i oznake dodavali smo u zagradama u samom tekstu smijeh, stanka i sl.

Tijekom dosadašnjeg višemjesečnog rada snimile smo i transkribirale petnaest prognaničkih priča i četiri pisma. Na pisma se u ovom tekstu nismo posebno osvrtaile jer su ih kazivači pročitali za vrijeme razgovora, kao dio svoje priče.

(BES)KRAJ PRIČE

O tome gdje je početak, a gdje kraj priče, ne može se govoriti a da se ne govori o strukturi samih tekstova. Međutim, nije nam cilj analizirati strukturu priča, već zabilježenim tekstovima dati samo grubi okvir, istaknuti neke od problema i dijelom opisati okolnosti u kojima su priče nastale. U tom smislu, o počecima priča nešto smo već rekly. Kraj je poseban problem.

Budući da kazivačima nismo sugerirali tempo priče, snimljeni intervjui su relativno ujednačene dužine: najkraći traje pola, a najduži tri sata. Tematski, kraj priče je obično vezan za dolazak u Zagreb. Kao ispitivači nismo imali nikakav utjecaj na to kako će izgledati i gdje će biti kraj priče. Kazivači su uspjeli zadržati isključivo pravo da odrede kad je njihova priča gotova: "Eto, to je sve. Možeš sad ugasiti." Na tom mjestu završavaju i naše snimke. Međutim, konstrukcija životne priče proteže se i u budućnost i tako utječe i na stvarni život. Možda bi bilo, kao predmet nekog drugog istraživanja, zanimljivo vidjeti kako su životne priče koje su pričali prognanici utjecale na život njih samih.

THE STAKE OF THE RESEARCHER - COMMUNICOLOGICAL OBSERVATIONS CONCERNING THE RESEARCH OF PERSONAL NARRATIVES OF WAR REFUGEES

Summary

Starting from the premise that a personal narrative is an ethnographic genre, the authors discuss problems involved in collecting personal narratives of the refugees from eastern Slavonia and Baranya who found themselves living in Zagreb. The authors looked for indices of particular, entirely personal experience of war. They are given not only in verbal retrospective of the events but also in non-verbal aspects such as the concrete context of the interview, the particular life context of the informant, the collective refugee context, the wider political context, in pauses, and in restrained or overt emotions of the refugees perceived during the interview. With such an approach, inspired mostly by communication theory, the authors have pointed to the importance of elucidating various aspects which surround a refugee story, bringing thus into forefront important information which the newspaper or official (state) representations lack.